

โขน

สมชาย พูลพิพัฒน์

ถ้าพูดถึงการแสดงโขน โดยทั่วๆ ไป มักจะต้องนึกถึงการแสดงที่สวมศีรษะ โดยมียักษ์ และลิง เป็นคู่ต่อสู้กัน นับเป็นเรื่องที่แหวกแนวไปจากเรื่องอื่น ๆ และตัวละครที่ชื่นชอบในเรื่องนี้ก็คือหนุมาน ฉะนั้นเมื่อพูดถึงโขน ก็มักจะพูดถึงความเก่งกล้าของหนุมานควบคู่กันไป

โขน เป็นศิลปะการแสดงชั้นสูงอย่างหนึ่งของไทย เป็นการแสดงที่มีแบบแผนมาแต่ราชบุรุษศตวรรษที่ ๒๐ เป็นมหรสพที่ขึ้นหน้าขึ้นตาแต่โบราณ จากหลักฐานทางวิชาการทำให้ทราบว่า โขนมีกำเนิดมาจาก

การเล่นชักนาคดึกดำบรรพ์ หนึ่งใหญ่ และกระบี่กระบอง เมื่อการแสดงแต่ละอย่างได้มารวมกันอยู่ที่โขน ทำให้โขนกลายเป็นที่รวมของศิลปะหลายประเภท ครั้นศิลปะดังกล่าวรวมตัวกันแล้ว โขนยังได้รับการวิวัฒนาการตัวเองมาตามลำดับ ได้แก่ โขนกลางแปลง โขนนั่งราว หรือโขนโรงนอก โขนโรงใน โขนหน้าจ้อ และโขนฉาก นอกจากนี้ยังมีการปรับปรุงวิธีแสดง การพากย์-เจรจา การขับร้อง และการใช้วงปี่พาทย์ เข้ร่วมบรรเลงประกอบด้วย

การแสดงโขนในชั้นแรก นายธนิศ อยุธยา อดีตอธิบดีกรมศิลปากร สันนิษฐานว่า คงจะเล่นกันกลางสนาม เช่นเดียวกับการเล่นชักนาคดึกดำบรรพ์

เพราะต้องใช้ผู้แสดงมากมาย และคงจะเป็นดั่งที่เรียกกันในชั้นหลังว่า “โขนกลางแปลง”

สมัยต่อมา โขนได้มีการวิวัฒนาการมาตามลำดับ แต่ยังคงไว้ซึ่งเอกลักษณ์ของโขนอันเป็นรูปแบบตลอดกาล นั่นคือผู้แสดงจะต้องสวมหัวโขนครอบศีรษะ ด้วยเหตุนี้จึงทำให้ผู้แสดงโขน ไม่สามารถพูดหรือร้องเองได้ จึงมีผู้ทำหน้าที่แทน เรียกว่า “คนพากย์เจรจา” ในชั้นหลัง แม้ว่าโขนจะถูกอิทธิพลของละครในก็ตาม ซึ่งมีผลทำให้ตัวโขนต้องเปิดหน้าเป็นบางตัว เช่น พระราม พระลักษมณ์ นางสีดา หรือ เทวดา นางฟ้า ฯลฯ แต่ก็ยังคงไม่พูดหรือร้องด้วยตนเอง ยกเว้นตัวตลกซึ่งมีอิสระในการแสดงอยู่แล้ว

เอกลักษณ์อีกประการหนึ่งก็คือ โขนจะแสดงแต่เฉพาะเรื่องรามเกียรติ์เท่านั้น เคยปรากฏว่ามีผู้คิดค้นให้แสดงเรื่องอื่นที่เห็นว่าสนุกสนานและเหมาะสม

สมมาจัดแสดง ปรากฏว่าไม่ได้รับความนิยม ในที่สุดก็เลิกกันไป คงนิยมแต่เรื่องรามเกียรติ์เท่านั้น

สำหรับเรื่องรามเกียรติ์ แม้ว่าไทยเราจะได้ต้นเค้ามาจากรามายณะอันเป็นมหากาพย์อันลือชื่อของอินเดียก็ตาม แต่ไทยเรามีได้เลียนแบบนำมาทุกอย่างเหมือนชาติอื่น ๆ หากแต่หน้าเฉพาะโครงเรื่องมา แล้วมาปรุงแต่งเสียใหม่ โดยสอดแทรกคตินิยมแบบไทยเข้าไปอย่างสมบูรณ์ จึงทำให้รามเกียรติ์ของไทยกับรามายณะของอินเดียแตกต่างกันเป็นส่วนมาก เพราะเรื่องที่แต่งเติมขึ้นนั้น วิจิตรพิสดารและยืดยาวกว่าอินเดียซึ่งเป็นต้นฉบับเสียอีกด้วย เหตุนี้การแสดงโขนในแต่ละครั้ง จึงนิยมนำมาจัดการแสดงเป็นตอน ๆ ไป โดยคำนึงถึงความเหมาะสมและเนื้อเรื่อง เช่น ตอน ตีกรุงมถิการณ ตีกรุงพราสาทร์ หรือตอนพระรามเดินดง เป็นต้น

โขน เป็นเรื่องราวที่มีความซับซ้อนทุกกระบวนการ ตัวอย่างเช่น เครื่องแต่งกายโขน ดูกันตั้งแต่ศีรษะจรดเท้า จะพบว่าศีรษะโขนหรือหัวโขนนั้น นับเป็นสถาปัตยกรรมชิ้นสำคัญทีเดียว ที่ช่างได้บรรจงในการออกแบบให้มีลักษณะที่แตกต่างกันออกไป เช่น ศีรษะทศกัณฐ์ จะมีลักษณะเป็นชั้น ๆ แต่ละชั้นจะมีหน้าทศกัณฐ์รอบศีรษะ และถ้าสังเกตให้ดีจะพบว่า หน้ายอดบนสุดท้ายของศีรษะทศกัณฐ์นั้นจะเป็นหน้าพระอินทร์มิใช่เป็นรูปหน้ายักษ์เหมือนหน้าข้างล่าง หรือศีรษะหนุมาน ช่างผู้สร้างจะออกแบบให้มีลักษณะโค้ง เหมือนลิงทั่วไป แต่หากพิจารณาให้ดีจะเห็นว่า ศีรษะหนุมานนั้น มีเครื่องประดับแตกต่างไปจากลิงอื่น ๆ เช่น การประดับกระจกรอบศีรษะ การเขียนสีดา คิ้ว ปาก จมูก และลวดลายต่าง ๆ รอบศีรษะ และที่สำคัญก็คือ เขี้ยว เพดานปาก

พระรามให้สุครีพนำกองทัพวานรไปต่อสู้กับกุมภกรรณ

พื้น และตาของหนูมาน ส่วนมากจะ ใช้หมุกทำแทนทั้งสิ้น ทั้งนี้เพื่อจะเน้น ให้เห็นถึงความสำคัญในการเป็นตัวเอก นั้นเอง ถัดจากศิระะลงมาจะเป็นเสื้อผ้า อาภรณ์ และเครื่องประดับ ซึ่งต้องใช้ ศิลปะในการเย็บปักถักร้อยทั้งสิ้น เสื้อ โขนทุกตัวจะต้องผ่านการปักเป็นลวด ลายหนูนต่าง ๆ กัน ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับตัว ละครที่มีฐานะไม่เหมือนกัน พระราม พระลักษณ จะใช้ลวดลายหนูนอย่างหนึ่ง หนูมานใช้อย่างหนึ่ง และทศกัณฐ์ก็มี รูปแบบลวดลายที่แตกต่างออกไปจาก พระรามเช่นกัน นอกจากนี้ก็มีเครื่อง ประดับอีกหลายอย่าง เช่น เข็มขัด สังกวาลย์ ทับทรวง กรองคอ เป็นต้น

นอกจากหัวโขนและเครื่องแต่ง ภายแล้ว สิ่งที่จะบ่งบอกถึงความสำคัญ ของหัวโขนที่สวมใส่อยู่ก็คือ ลีลาท่าทาง เพราะหัวโขนแต่ละหัวไม่เหมือนกัน ฉะนั้นลีลาท่าทางของผู้แสดงแต่ละตัว ย่อมแตกต่างกันออกไปเป็นธรรมชาติ ตัวทศกัณฐ์จะต้องเป็นผู้ที่มีร่างกาย สูงใหญ่ สง่างาม นำเกรงขาม สมเป็น กษัตริย์ครองกรุงลงกา ผู้ที่แสดงเป็น ทศกัณฐ์จะต้องวางฟอร์มให้เหมาะสม ในขณะเดียวกันบางครั้งทศกัณฐ์จะ แสดงความเจ้าชู้ กุ่มกริม ซึ่งลีลาแบบ นี้ผู้ที่ทำได้อย่างแนบเนียนจะต้องเป็น ผู้ที่ผ่านการฝึกฝนมาอย่างซ้ำของที เดียว

สำหรับการฝึกหัดโขนเพื่อจะได้ มาซึ่งบุคลิกของตัวละครที่ปรากฏใน ราวเกียรติ์นั้น ในขั้นแรกจะมีการ พิจารณาคัดเลือกผู้ที่จะฝึกหัดโขน โดย แยกเป็น พระ นาง ยักษ์ และลิง หลัก ในการคัดเลือกคือ ตัวพระ จะต้องคัด เลือกผู้ที่มีรูปหน้าสวย คมคาย ร่างสูง ไปรุ่ง ระวัง จมูกโด่ง ช่วงแขนขาสม ส่วน ผิวขาว ซึ่งเป็นความงามตามแบบ

ของพระเอกในวรรณคดี ตัวนาง จะ เลือกจากผู้ที่มีรูปร่างอ่อนแอ้น ใบหน้า งามรูปไข่ แขนขาได้สัดส่วน ตาม ลักษณะนางในวรรณคดีเช่นกัน ตัว ยักษ์ จะคัดเลือกจากผู้ที่มีรูปร่างสูง ใหญ่ แข็งแรง สง่างาม ไม่คำนึงถึง หน้าตา เพราะเวลาแสดงมีศิระะปิด หน้าอยู่แล้ว สำหรับพวกลิงนั้น จะเลือก จากผู้ที่มีรูปร่างตัวเล็ก บ้อม ๆ หรือ สูงระหงก็ได้ แต่ต้องมีท่าทางหลุกหลิก คล่องแคล่ว ว่องไว

เมื่อคัดเลือกผู้แสดงได้ครบทุก สาขาแล้ว ก็จะนำผู้แสดงทั้ง ๔ สาขา มาทำการฝึกหัดเบื้องต้น ซึ่งเป็นพื้นฐาน ของการฝึกหัดเสียก่อน โดยมีขั้นตอน การฝึกหัดดังนี้

๑. การคบเข้า หมายถึงผู้ฝึกหัด จะต้องนั่งพับเพียบราบทางขวา ตั้ง ตัวตรง หน้ามองตรง มือซ้ายและขวา วางบนเข้าทั้งสอง แล้วยกมือขวาขึ้น เสมอระดับอก อกข้อศอกเป็นมุมฉาก แล้วเริ่มต้นคบฝ่ามือขวาลงที่เข้าขวา ๑ ครั้ง นับ ๑ ขณะเดียวกันก็ยกฝ่ามือ ซ้ายขึ้นไว้ในระดับอกเช่นเดียวกัน แล้ว คบฝ่ามือซ้ายลงที่เข้าซ้าย ๑ ครั้ง นับ ๒ จากนั้นยกฝ่ามือขวาตบเข้าขวาอีก ๑ ครั้ง นับ ๓ ทำเช่นนี้สลับกันอย่าง สม่่าเสมอ ประโยชน์ที่ได้รับคือ ต้อง การให้รู้จังหวะเพราะในการแสดง ต่อไปผู้แสดงจะต้องใช้เท้าเดินแทนมือ ที่ตบเข้านั่นเอง เรื่องจังหวะและการ ใช้มือแทนการใช้เท้านี้ ถือเป็นหลัก อันสำคัญยิ่งของการแสดงโขน

๒. การถองสะเอว เริ่มปฏิบัติ โดยนั่งพับเพียบขวาเช่นกัน ตั้งตัวตรง หน้าตรง จากนั้นยกแขนทั้งซ้ายและ ขวาวางขึ้น ให้ข้อศอกทั้งสองห่างจาก เอวเพียงเล็กน้อย กำมือหลวม ๆ จาก นั้นให้เอาข้อศอกขวา กระทุ้งเอาขวา

พร้อมกับยกคอเอียงทางซ้าย แล้วเปลี่ยน กระทุ้งเอาซ้าย พร้อมกับยกคอเอียง ไปทางขวา ทำเช่นนี้สลับกันไปมา ประโยชน์ที่ได้รับก็คือ เป็นการหัด ให้รู้จักยกเอียงลำตัว คอ และไหล่ ตลอด จนใบหน้าได้อย่างคล่องแคล่ว

๓. การเดินเส้า การเดินเส้านี้ นับเป็นการฝึกหัดเบื้องต้นที่เหนื่อยมาก ที่สุด ผู้ฝึกหัดจะลุกขึ้นมาแล้วย่อเหลี่ยม ลง โดยเข้าแถวเรียงต่อ ๆ กันในทิศทาง เดียวกัน คนหัวแถวจะเหยียดแขนตั้ง ไปข้างหน้า เอาฝ่ามือยันไว้กับเส้าต้น หนึ่ง คนต่อไปจะเอามือทั้งสองของตน ตั้งวงไว้ให้สวยงาม จากนั้นทุกคนจะ ย่อเหลี่ยมและแบะเข้าทั้งสองข้าง จาก นั้นเริ่มต้นปฏิบัติโดยยกเท้าขวากระทบ พื้น ๑ ครั้ง พร้อมกับยกขาซ้ายกระทบ พื้น ๑ ครั้ง แล้วกลับมายกเท้าขวา กระทบอีก ๑ ครั้ง รวมเป็น ๓ ครั้ง (นาฏยศัพท์ เรียกว่า ตะลี้กตัก) และ เดินไปเรื่อย ๆ สุดท้ายก็มีการนับ เพื่อ ให้รู้จังหวะของการเดินนั่นเอง ขณะที่เดินเส้านี้ ครูผู้ซ้อมจะเคาะไม้เป็น จังหวะกราวโน หรือกราวนอกก็ได้ ถ้าผู้ฝึกเป็นลิงจะเคาะเป็นจังหวะกราว นอก แต่ถ้าผู้ฝึกเป็นยักษ์ ครูฝึกจะเคาะ เป็นจังหวะกราวโน ทั้งนี้เพื่อให้ผู้ฝึกหัด ได้ชินกับจังหวะเดินโขนอย่างแม่นยำ การเดินเส้านี้มีประโยชน์คือ เป็นการ ฝึกอวัยวะเบื้องต้นล่างให้เข้ากับจังหวะ มีเหลี่ยมสวยงาม และประการสำคัญ คือ ทำให้เกิดกำลังขาที่มั่นคงแข็งแรง

๔. การถีบเหลี่ยม ก็คือการดัดขา นั้นเอง เป็นการฝึกหัดต่อจากการเดิน เส้า กล่าวคือเมื่อเดินเส้าจนได้ที่แล้ว ครูฝึกจะเรียกผู้เข้ารับการฝึกหัดโขน มาที่ละคน โดยให้ผู้ฝึกหัดย่อเหลี่ยม ลงหน้าเส้าต้นใดต้นหนึ่ง มือตั้งวง หน้า ตรง จากนั้นครูฝึกจะนั่งหันหน้าเข้าหา

การแสดงโขนชุดศึกกุ่มภรรยา แสดงโดย

นักศึกษามหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์ วิทยาเขตปัตตานี

ผู้ฝึกหัด มือทั้งสองของครูฝึกจะยืนพื้นไว้เพื่อให้เกิดแรงดัน จากนั้นครูฝึกจะยกเท้าทั้งซ้ายขวายันไปที่เข้าทั้งสองข้างของผู้ฝึกหัด และค่อย ๆ โน้มแรงถีบไปยังเข้าของผู้ฝึกหัดให้เข้าค่อย ๆ แเบะออกไปทีละน้อย จนกระทั่งเข้าแบะออกเป็นเส้นตรงแล้วจึงหยุดนิ่งสักครู่ แล้วให้บิดตัวทางซ้าย ๑ ครั้ง ทางขวา ๑ ครั้ง เพื่อเป็นการยืดเส้นยืดสาย จากนั้นให้ผู้ฝึกหัดค่อย ๆ ลูกขึ้นยืน แล้วครูฝึกจะใช้ฝ่าเท้าทั้งสองคลึงบริเวณหัวเข่า เป็นการผ่อนคลายความปวดเมื่อย ประโยชน์ที่ได้รับคือ จะทำให้ผู้ฝึกหัดมีเหลี่ยมที่สวยงาม และคงทนต่อความเมื่อยล้าได้เป็นอย่างดี

เมื่อผ่านขั้นตอนการฝึกหัดเบื้องต้นมาแล้ว ต่อไปฝ่ายลิงก็จะฝึกเกร็ดพื้นฐาน เช่น หกคะเมน ตีลังกา เกา ฯลฯ ฝ่ายพระ นาง ก็จะใช้ฝึกหัดตัดมือตัดทรวดทรง เพื่อจัดฟอร์มให้เข้ารูปแบบตามที่กำหนด สำหรับยักษ์นั้นก็ต้องฝึกพื้นฐานเช่นกัน โดยฝึกความ

สง่างาม ลักษณะการนั่ง การเดิน การยืน เป็นต้น

เมื่อผู้ฝึกหัดได้ผ่านขั้นตอนการปูพื้นฐานมาแล้ว ต่อจากนั้นผู้ฝึกหัดจะต้องเรียนท่าทางต่าง ๆ ทางนาฏศิลป์ เช่น การตีบท รำหน้าพาทย์ รำเพลงช้า เพลงเร็ว (ใช้สำหรับตัวพระ-นาง) และแม่ท่าโขน (ใช้สำหรับ ยักษ์-ลิง) ทั้งนี้เพื่อก่อให้เกิดความชำนาญในการใช้ท่าทางต่าง ๆ ได้อย่างคล่องแคล่วและสวยงาม เพราะในการแสดงย่อมประกอบด้วยอารมณ์ต่าง ๆ สื่อความหมายของท่าทางนั้น จะต้องถ่ายทอดไปยังผู้ชม เพื่อให้ผู้ชมทราบว่ ขณะนี้ตัวละครกำลังทำอะไรอยู่ ฉะนั้นภาษาท่า จึงเป็นสิ่งสำคัญอีกประการหนึ่งที่เกี่ยวกับการแสดงโขน

ที่นี้สมมติว่า ท่านไปชมการแสดงโขน ท่านจะดูโขนอย่างไรจึงจะสนุกสนาน ในขั้นแรกผู้ชมจะต้องมีความรู้เกี่ยวกับเนื้อเรื่องพอสมควรว่า ใครจะทำอะไร ที่ไหน เมื่อมีความรู้พื้นฐาน

แล้ว ขั้นตอนต่อมาผู้ชมควรจะต้องรู้ถึงท่าทางที่ตัวละครแสดงออกว่า มีความหมายอย่างไร เช่น ถ้าเห็นตัวละครเอามือชี้ไปข้างหน้าพร้อมกับกระพริบตา อากา เช่นนี้แสดงว่า ตัวละครกำลังอยู่ในอารมณ์โกรธ ซึ่งภาษานาฏศิลป์เรียกว่า "เหม" เป็นต้น เมื่อเข้าใจถึงภาษานาฏศิลป์พอสมควรแล้ว จะทำให้ผู้ชมเกิดความซาบซึ้งในศิลปการแสดง โขนมากยิ่งขึ้น และยังผู้ชมมีความรู้ทางด้านดนตรีไทย หรือเพลงไทยด้วยแล้ว ก็จะทำให้ท่านเต็มใจไปกับการแสดง เพราะท่านเองเพลงก็ตี เนื้อร้องก็ตีจะสัมพันธ์กับการแสดงทั้งสิ้น เมื่อท่านมีความรู้เช่นนี้แล้ว การไปชมการแสดงโขน จะทำให้เกิดความสนุกสนานมีรู้เบื่อ และเมื่อมีใครมาถามเกี่ยวกับเรื่องของโขน ท่านก็จะสามารถอธิบายได้อย่างดี

จากที่กล่าวมาแล้ว จะเห็นได้ว่าเรื่องของโขนนั้นเป็นเรื่องใหญ่ และซับซ้อน ฉะนั้นแหล่งที่จะสามารถแสดงโขนได้เท่าที่ทราบมีไม่มากนัก นอกจากกรมศิลปากร วิทยาลัยนาฏศิลป์ ทั้งส่วนกลางและส่วนภูมิภาคแล้ว ก็มีมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ รร.สาธิตประสานมิตร รร.สาธิตเกษตร และมหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์ วิทยาเขตปัตตานี ซึ่งได้ทำการสอนและเผยแพร่ นาฏศิลป์โขนมาตั้งแต่ ๒๕๒๔ จนถึงปัจจุบัน และในโอกาสที่มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์ จัดงานฉลองครบรอบ ๒๐ ปี ใน พ.ศ. ๒๕๓๐ นี้ มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์ วิทยาเขตปัตตานี ก็ได้จัดการแสดงโขน เรื่องรามเกียรติ์ ตอน ลักส์ดา หนุมานถวายพล และยกربเข้าร่วมแสดงด้วย ทั้งนี้ก็เพื่อต้องการอนุรักษ์และเผยแพร่ให้นาฏศิลป์ไทยเป็นที่รู้จักและแพร่หลายยิ่งขึ้น □